

УДК 340.12

Яремчук В. Д., к.і.н., доцент, доцент кафедри теорії та історії держави і права Львівського державного університету імені Івана Франка

Філософсько-правові підходи до освітніх проблем гуманістів епохи Відродження

Висвітлюються філософсько-правові підходи до освітніх проблем гуманістів епохи Відродження. Визначені правові засади перегляду релігійно-політичних цінностей та поява гуманістичного філософського мислення в Західній Європі, виокремлення національного й універсального в системі виховання і освіти.

Ключові слова: філософсько-правова думка, Відродження, філософія гуманізму, відповідальність, гуманістичне виховання і освіта, право.

Освещаются философско-правовые подходы к образовательным проблемам гуманистов Возрождения. Определены правовые основы пересмотра религиозно-политических ценностей и появления гуманистического философского мышления в Западной Европе, обозначено национальное и универсальное в системе воспитания и образования.

Ключевые слова: философско-правовая мысль, Возрождение, философия гуманизма, ответственность, гуманистическое воспитание и образование, право.

The article deals with the philosophical and legal approaches to the educational problems of the Renaissance humanists. Legal principles of the revision of religious and political values and the appearance of the humanistic philosophical thinking in the Western Europe, the emphasis of the national and the universal in the system of upbringing and education are defined.

Key words: philosophical and legal opinion, the Renaissance, philosophy of humanism, responsibility, humanistic upbringing and education, law.

Постановка проблеми. Сучасні вимоги до поглиблення процесів демократизації в освіті, перегляду усталених національних стандартів освіти, визначення пріоритетної освітньої «дорожньої карти» буквально диктують необхідність пошуків нового, кращого, що сприяло б динамічному розвитку українського суспільства та інтегувало до оволодіння загальнолюдськими цінностями.

У цьому сенсі, досліджуючи філософсько-правові підходи до освітніх проблем, важливо світоглядні аспекти взаємозв'язку права та держави, соціокультурні тенденції розвитку права, антропологічні аспекти пізнання права розглядати через призму здобутків прогресивних представників епохи Відродження, які, осмислюючи морально-правові основи взаємної відповідальності держави й особи, на освітній ниві залишили яскраві зразки гуманізму.

Стан дослідження проблеми. Епоха Відродження заклала підвалини формування якісно нового ставлення до бога, природи, людини; започаткувала перегляд усталених філософських уявлень про державу, право; здійснила революційний переворот щодо уявлень про науку, освіту тощо.

До мислителів епохи Відродження, їх спадщини не зникає науковий інтерес. Вони завжди були в центрі уваги дослідників, чільне місце серед яких займають такі вчені як М. Бабій, Г. Васянович*, Г. Демиденко, М. Дмитрієв, К. Жоль, А. Жуковський, В. Климов, А. Колодний, В. Кузнєцов, С. Максимов, В. Нерсисянц, В. Нічик,

* Г. Васянович першим в умовах національного відродження України присвятив морально-правовій відповідальності педагога монографію [1], де на парадигмальному підході до зазначеної проблеми розкривається походження, зміст, взаємозв'язок моральної та правової відповідальності та формування її у педагога. У праці

П. Рабінович, С. Рабінович, Л. Рижак, С. Сливка.

Мета даної статті полягає у висвітленні деяких особливостей філософсько-правових підходів до освітянських проблем гуманістів епохи Відродження, виокремлення у їх вченнях національних й універсальних рис, пов'язаних з навчанням та вихованням.

Виклад основних положень. З початком формування національних держав, незалежних від Римського Папи, утворенням в Західній Європі національних систем цивільного права в XIII–XV ст. (зокрема, низки нормативно-правових збірок: Сансонського і Швабського зерцал, низки зібрань французького звичаєвого права – «Великого нормандського суддебника», Кутюмів Бовезі, Великого кутюма Франції), переглядом релігійно-політичних цінностей та появою гуманістичного філософського мислення спостерігається становлення нового підходу у філософсько-правовій думці щодо моральних критеріїв, які лежали в основі правових норм і оцінок, ролі освіти у розвитку людини, юридичних знань тощо. Ці явища характерні були для епохи Відродження – кризи римсько-католицької церкви та захищеною нею ортодоксальної релігії, формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичної культури, мистецтва та світогляду [2, с. 161]. Слушно зауважував Г. Демиденко, що у той час відроджувався «інтерес до античної культури, суспільних наук та системи освіти в грецьких полісах» й «основою Відродження був гуманізм (від лат. *humanus* – людський, людяний), що сприяв повороту суспільної думки до проблем людини, його світу, психології і моралі» [3, с. 90].

Італійські гуманісти кінця XIV – першої половини XV ст. – Л. С. Салютаті, Л. Бруні, П. Браччоліні та ін. усвідомили принципову відмінність їхньої епохи від періоду Середньовіччя (від лат. *medium aevum* – сам цей термін введений ними). Новий підхід знайшов свій вираз у філософії Відродження – сукупності філософських напрямів і вчень XIV–XVI ст., які склалися спочатку в Італії, а потім і в інших країнах Європи, головним чином Західної; у філософії, яка характеризувалася, перш за все, переходом від середньовічного теоцентризму на позиції антропоцентризму. Розпочався цей перехід з пантеїзму (від гр. *pan* – усе і *theos* – бог), філософського вчення, що ототожнює Бога з природою, розглядає природу як утілення божества. Саме через пантеїзм, найсильніший удар по традиційному релігійному світогляду, наголошувала Л. Рижак, наніс філософ Марсіліо Фічіно (1433–1499 рр.), поставивши проблему співвідношення Бога і світу, Бога і людини [4, с. 175–176]. У своїй праці «Платонівське богослов'я про безсмертя душ» М. Фічіно, зокрема, розвивав вчення про людину як «свого роду бога», здатну вільно творити саму себе, оточуючий світ та суспільне життя, підкорювати собі простір, час, удачу, розвідувати властивості й сили природи, ставлячи їх на службу своїх устремлень та інтересів [5, с.254–255]. Навколо М. Фічіно склалася група однодумців, своєрідне вільне вчене братство (зване під ім'ям Платонівська Академія), яке слугувало розвитку освіти й науки й поширенню пантеїзму.

К. Жоль, висвітлюючи філософсько-філологічні погляди на римське право Лоренцо Валлі (1400–1457 рр.), слушно зазначав, що італійський гуманіст у виборі моральних критеріїв, які лежать в основі правових норм і оцінок, спирався на відповідне трактування особистісних інтересів людини, виходячи з того, що кожна людина прагне до власного блага. З цієї точки зору добродесна особистість – це особистість, яка зробила правильний вибір на користь максимального задоволення власних інтересів, рахуючись при цьому з

подано різнобічну інформацію з історії європейської та вітчизняної науки (філософії, педагогіки, психології, етики, права) з метою висвітлення гуманістичного аспекту морально-правової відповідальності особистості.

інтересами інших. Поклавши в основу етики особистий інтерес та зробивши його моральним критерієм, Л. Валла закликає керуватися в оцінках людських вчинків не абстрактними моральними або правовими принципами, а конкретними життєвими умовами, які визначають вибір між втіхами і стражданнями, між корисним і шкідливим, між добрим та поганим [6, с. 175-178]. Не викликає сумніву й те, що Л. Валла, обіймаючи високі посади при папському престолі за пап римських Мартіна V та Каліста III, як філософ формувався в римській курії в атмосфері гуманістичного критицизму, вільнодумства та високої науковості, а викладання вченим риторики в університеті м. Павії стало для нього прекрасною школою гуманістичної освіти та прилучення до світських наук.

Гуманістичний рух наприкінці XV — початку XVI ст. стає загальноєвропейським. Однак центром філософії Відродження як і раніше знаходився в Італії, де на той час Н. Макиавеллі (1469—1527 рр.) сформулював свою індивідуалістичну концепцію людської природи [7, с. 424-425], співвідношення політики і моралі, що характерно, перш за все, для його праці «Державець» [8, с. 393-463]; відкинувши схоластику, замінив її раціоналізмом і реалізмом; заклав основи філософсько-правової науки.

Антисхоластична й антидогматична спрямованість гуманістичної думки зміцнилася до кінця XVI ст. та знайшла яскраве вираження у філософсько-правових поглядах французького філософа-скептика, письменника та просвітителя, громадського та державного діяча Франції Мішеля Ейкема де Монтеня (1533—1592 рр.), який правомірно вважається останнім гуманістом Відродження і першим моралістом Нового часу.

Гуманістичний лозунг «Велике чудо — людина!» знаходить у міркуваннях М. Монтеня своє логічне завершення та практичне впровадження. У об'ємній праці «Досліди» М. Монтень за допомогою експериментального методу аналізує передові устремління своєї епохи, витлумачував природну сутність людини, що відрізняло його антропологію від антропоцентристських поглядів італійських гуманістів XV ст. Вчений своє програмне положення сформулював наступним чином: обов'язок кожного — бути відповідальним і не роздвоюватись у думках і вчинках [1, с. 89]. Монтень повному вирішує і проблему, яка хвилювала багатьох мислителів з моменту виникнення християнства — проблема співвідношення віри і розуму, релігії і науки. Французький філософ просто розділяє сфери дії цих форм людської свідомості: релігія повинна займатися питаннями віри, а наука — пізнанням природних законів.

М. Монтень виступав з критикою схоластики, усякої абстрактної філософії, догматичної теології, претендування розуму на «всезнання». Однак цей критичний скептицизм не заважає йому притримуватись чітких позицій натуралізму, емпіризму та епікуреїзму. На відміну від філософів-раціоналістів він бачить не тільки силу розуму, але і його слабкість обмеженість і тенденційність: замість «непідкупного розуму» людина має «інструмент із свинцю і воску, який можна видовжувати, згинати й прилаштовувати до всіх розмірів» та завдяки якому легко скласти «сто думок про один і той же предмет» [9, с. 498]. Схоластичному розуму М. Монтень протиставляє «природний розум» та здоровий глузд людини, схоластичній науці, «богом якої є Аристотель», та «колючим хитросплетінням діалектики» — «нове знання» і «нову науку», що спираються на життєвий досвід, фактичне вивчення об'єктів, свобідне дослідження. Він визнає, що «знання і мудрість є уділом Бога» [9, с. 389], людина ж постійно просувається у пізнанні, і те, «що залишилось невідомим одному століттю, роз'яснюється в наступному» [9, с. 493]; таким чином, М. Монтень займає гнучку позицію між «чистим незнанням» (агностицизмом) і «зарозумілістю всезнання».

М. Монтень за допомогою експериментального методу аналізує передові устремління своєї епохи. Глибокий самоаналіз, психологізм протиставляється будь-якій умоглядно-схоластичній філософії. Вчений бачить у філософії («живій античній мудрості») «розумного наставника», який висвічує головні життєві цінності та дарує духовне і фізичне здоров'я людині. «Душа, яка стала вмістилищем філософії, неодмінно наповнить здоров'ям і тіло» [9, с. 150]. Культ «природної людини», щастя й радощів життя — основа гуманізму М. Монтеня, загостреного проти християнського аскетизму, стоїчного морального ригоризму («опудала, страхаючого рід людський») та всілякого насилля над особистістю. Йому більше для душі «м'який епікуризм», «етика насолоди», в якій він бачив засіб звільнення від страждань та трагізму життя. Де для людини користь, там повинні бути для неї і радість, і здоровий глузд. Не «ходульний аскетизм», а життя у відповідності з розумом та простими вимогами нашої «матері-природи» — така, за М. Монтенем, основа людської гідності та «природної чесноти»: «вміння гідно проявити себе у своїй природній суті є ознака досконалості та якість майже божественна» [10, с. 311].

Обов'язок кожного — бути відповідальним і не роздвоюватись у думках і вчинках стає програмним положенням мислителя, який при цьому особливо увагу надає вихованню совісті — кращому контролеру відповідальності: «Вирок, який я виношу самому собі, значно суворіший і жорстокіший від судового вироку, адже суддя застосовує до мене ту ж міру, що і для всіх, тоді як лещата моєї совісті міцніші й безжалюгідні» [11, с. 173].

Переймаючись проблемами виховання відповідальності особистості, М. Монтень вважав, що цей процес необхідно здійснювати з малих років, не застосовувати насильства, а спираючись на власне бажання особи. Неможливо виховати відповідальну людину грубим примусом, суворістю, «у приклад іншим». Тому він звертається до вчителів, вихователів: «Відмовтеся від насилля і примусу; нема нічого, на мою думку, що так би спотворювало і псувало натуру з хорошими задатками» [12, с. 139]. Насилля зміцнює авторитарність, перетворює навчальні заклади на справжні в'язниці для молоді, тим самим сприяє формуванню ретроспективної відповідальності. Успіх у формуванні відповідальності був би значно більшим, якби педагоги, вихователі були хоч трішечки більше поблажливими, милостивішими до своїх дітей. Головне — щоб індивід усвідомив свою відповідальність сам. Великий гуманіст своєї епохи М. Монтень, який пережив тридцятилітню драму громадянських (релігійних) війн у Франції, застерігає від навичок жорстокості, насилля, закликає виявити милосердя й «обов'язок гуманності» навіть до тих, хто за якихось обставин виявився не на висоті виконання своїх повинностей, тобто виявив безвідповідальність. У справжнього педагога почуття справедливості покарання буде мати міру обурення, гніву і ненависті; ці пристрасті гідні тих, хто не здатний дотримуватися свого обов'язку, йдучи за велінням розуму. Більше того, мислитель розповсюджує «обов'язок гуманності» на всю природу, бо ми єдині з природою і вона виховує нас. «... Якби то не було, все-таки існує обов'язок гуманності й відоме зобов'язання шкодувати не лише тварин, наділених життям і здатністю відчувати, але навіть дерева і рослини. Ми повинні бути справедливими стосовно інших людей і виявляти милосердя і доброзичливість до всіх інших створінь, гідних цього. Між нами і ними існує якийсь зв'язок, якісь взаємні зобов'язання» [9, с. 379].

На переконання М. Монтеня, оскільки совість, відповідальність і обов'язок становлять сутність душі, то він і розглядає ці явища у взаємозв'язку і взаємообумовленості. Людина відповідальна в тій мірі, говорив мислитель, у якій її душа готова виконати свій обов'язок. Підготувати душу до відповідальних дій і вчинків учитель

повинен через любов, смак до науки. Письменник-гуманіст засуджував схоластичну систему навчання і виховання, яка не здатна виховати людину, що мислить самостійно. Він не заперечував, що ця система давала знання, але вони «плавають на поверхні мозку», отже вона «виховує просто ослив, навантажених книжною премудрістю» [12, с. 154]. Нехай учень зробить вибір самостійно або, у крайньому випадку, залишиться з сумнівом, наголошує мислитель. Хто як раб іде за іншим, той нічого не набуває. Він нічого не знаходить, бо нічого не шукає.

Педагог у цій системі об'єктивно був дуже віддалений від душі учня. Сенс же формування особистості, за розумінням М. Монтеня, полягає у тому, щоб наблизитися до потягу учнів, пристосуватися до їх сил, вивчити індивідуальні здібності, співпрацювати з ними, бо інакше можна зіпсувати всю справу. «Якщо вчителі, як це переважно у нас робиться, навчають своїх багаточисельних учнів, подаючи їм усім той самий урок і вимагаючи від них однакової поведінки, хоча здібності їх зовсім не однакові й за силою, і за своїм характером, то нема нічого дивного, що серед великої кількості дітей знаходиться лише дві або три дитини, які здобувають справжню користь із подібного навчання» [12, с. 121-122].

Будучи людиною свого часу, М. Монтень не засуджує виконання обов'язку заради відомої частки честолюбства, слави, самоствердження доблесті людини. Але він і не на боці тих, хто готовий прославитися будь-якою ціною задля корисливих цілей. Слава сама по собі — це ще нічого, але якщо вона з корисливістю, то руйнує людину до основ. «Треба йти на війну заради виконання свого обов'язку і терпляче чекати тієї нагороди, яка завжди приходить за кожною хорошою справою, як би вона не була прихована від людських очей, і навіть за будь-якою добродесною думкою, ця нагорода міститься у почутті задоволення, які дають нам чиста совість, свідомість, що ми вчинили добре. Треба бути доблесним задля себе самого і задля тієї переваги, яка є в душевній твердості, переконливо протидіючи будь-яким ударам долі» [9, с. 553].

М. Монтень, аналізуючи тогочасні методи навчання і виховання, які орієнтувалися не на духовні, а на матеріальні потреби людини, висував протилежну ідею: вся система навчання і виховання повинна спрямовувати поведінку, дії людини не на те, щоб мати, а на те, щоб бути.

М. Монтень розвінчував схоластичне трактування людини як «царя природи» і вважав її «сином природи», як би «забуваючи» про її створення Богом «за своїм образом і подобою». Звідси його «природні роздуми» про життя і смерть («ні природа, ні розум нічого не говорять нам про безсмертя»), душу і тіло тощо.

Наскільки сучасними були думки М. Монтеня! Розмірковуючи над хворобою суспільства, що затягується надовго й охоплює все тіло з голови до п'ят, мислитель наголошував про особливу роль, якої набуває відповідальність у виконанні професійного обов'язку тих, хто керує освітою. Обов'язок керівників освіти — передбачати результати своїх нововведень, виходячи із наукового аналізу дійсності, а не з благих намірів або так званого «здорового глузду». Для них недостатньо володіти розумінням речей на рівні пересічного індивіда; адже, якщо вони не перевершують нас достатньою мірою, то вже тим самим опиняться нижче від нашого рівня. Від них чекають більше, вони і повинні робити більше і відповідати більше. І якщо не переконані, що можуть перебудувати суспільство й освіту на краще, то потрібно утриматися від такої перебудови.

На думку М. Монтеня, обов'язок керівників — не руйнувати управління, а зміцнювати його: «Часто дивуюсь я, що може серед стількох людей, що втручаються у подібні

справи, знайтися дурень, здатний широко повірити, що він іде до перебудови через загальний розлад, що він забезпечує душі своїй спасіння засобами, які безперечно накликають на нас вічне прокляття, що, руйнуючи державне управління, соромлячи можновладців, знаючи закони, які сам бог звелів йому захищати, розрубуючи на частини тіло матері-вітчизни і кидаючи їх на поїдання колишнім ворогам, наповнюючи батьковбивчою ненавистю серця своїх братів, закликаючи на допомогу чортів і фіурій, вони сприяють усесвітній любові й правді слова божого» [9, с. 245].

Висновки. Аналіз творчої спадщини італійських та французьких мислителів епохи Відродження свідчить про те, що їхні ідеї щодо необхідності переосмислення проблем буття не втратили актуальності і в сучасних умовах. Перебудовчі процеси, характерні для Української держави сьогодні, пов'язані, зокрема, із вдосконаленням освіти, інтеграцією з кращими світовими досягненнями, можуть бути більш успішними, коли будуть належним чином вивчені та впроваджені напрацювання філософсько-правової думки гуманістів минулого.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Васянович Г. П. Морально-правова відповідальність педагога (теоретико-методологічний аспект): Монографія / Г. П. Васянович; вид. 2. — Львів, 2002. — 232 с.
2. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д.ю.н. В. С. Нерсесянца. — 3-е изд., стереотип. — М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА—ИНФРА · М), 2001. — 736 с.
3. Демиденко Г. Г. История учений о праве и государстве: Курс лекций / Г. Г. Демиденко. — Х. : Факт, 2001. — 384 с.
4. Рижак Л. Філософія: підручник / Л. Рижак. — Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 2013. — 650 с.
5. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. С. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. — М. : Мысль, 2010. — Т. IV. — 2010. — 736 с.
6. Жоль К. К. Философия и социология права: Учеб. пособие / К. К. Жоль. — К. : Юринком Интер, 2000. — 480 с.
7. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. С. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. — М. : Мысль, 2010. — Т. I. — 2010. — 744 с.
8. Мак'явеллі Нікколо. Державець / Нікколо Мак'явеллі / Флорентійські хронічки; Державець // Пер. з іт. А. Перепада. — К. : Основи, 1998. — 492 с.
9. Монтень М. О воспитании детей / М. Монтень // Опыты: В 3-х книгах. Книга первая и вторая. — М. : Издательство «Наука», 1979. — 704 с.
10. Монтень М. О воспитании детей / М. Монтень // Опыты: В 3-х книгах. Книга третья. — М. : Издательство «Наука», 1980. — 536 с.
11. Монтень М. Опыты: В 2-х т. / М. Монтень; т. 2. — М. : Наука, 1979. — 535 с.
12. Монтень Мишель. Опыты. Избранные главы / Мишель Монтень; Пер. с франц. Г. Косикова; Примеч. Н. Мавлевич. — М. : Правда, 1991. — 656 с.